

2021
Vol. 28

GODIŠNJAČKA ZAJEDNICE

DG
JAHREICH

Doc. dr. sc. **Jasenka Kranjčević**,
dipl.ing.arh.
Institut za turizam, Zagreb

UDK: 338.48(497.5-3Dalmacija)(091)
Izvorni znanstveni rad
Privaćeno: 23.8.2021

Ludwig Salvator von Habsburg i njegov doprinos razvoju turizma na hrvatskom Jadranu

U radu se sagledava doprinos austrijskog nadvojvode Ludwigova Salvatora von Habsburg (1847.-1915.) razvoju turizma na hrvatskom Jadranu. Iako je bio član carske obitelji, Ludwig Salvator bio je strastveni putnik, istraživač te autor brojnih putopisnih knjiga, od kojih se neke odnose na hrvatsku obalu Jadrana.

Kroz kritičku analizu njegovih putopisa te novinskih članaka o hrvatskom Jadranu, koji su objavljeni u časopisima Adria (1909.-1913.) i Smotra Dalmatinska (1910.), u radu se zaključuje da je Ludwig Salvator svojim stvaralaštvom i djelovanjem pridonio promociji hrvatskog Jadrana, a time i razvoju turizma.

Ključne riječi: *Ludwig Salvator von Habsburg, promocija hrvatskog Jadrana, razvoj turizma, 19./20. stoljeće, Hrvatska*

UVOD

U radu se kroz kritičku analizu objavljenih knjiga i članaka sagledava doprinos nadvojvode Ludwiga Salvatora von Habsburg (u dalnjem tekstu Ludwig Salvator) razvoju turizma na hrvatskoj obali Jadrana. Osim Krmpotićeva prijevoda *Jahtom duž hrvatske obale (1879.-1910.)*¹ gdje su prikazana putovanja Ludwiga Salvatora u hrvatskoj znanstvenoj bibliografiji djelovanje nadvojvode najviše se sagledavalo s aspekta etnologije² o čemu su pisali Gušić, 1973.; Duplančić 1998. i 1999. te Braica 2009. ili kroz povijest otoka Mljetu kao zaštićenog dijela prirode visoke kategorije³.

U dosadašnjim istraživanjima o hrvatskom Jadranu zanemareni su novinski članci koje je potpisao Ludwig Salvator te se nameće pitanje jesu li njegovi putopisi pridonijeli razvoju turizma? Osim popisa i kritičkog osvrta knjiga Ludwiga Salvatora o hrvatskoj obali Jadrana novina ovog rada je u kritičkoj analizi dosad zanemarenih novinskih članaka kao i projekata koje je predlagao. Stoga ovaj rad osim kritičkog osvrta pregleda knjiga / putopisa, donosi pregled novinskih članaka o hrvatskoj obali Jadranu u časopisu *Adria* (Beč – Trst) i *Smotra Dalmatinska* (Zadar).

Ne može se ne zaključiti kako je nadvojvoda Ludwig Salvator bio neobičan član carske obitelji, jer bio strastveni svjetski moreplovac i nije se opterećivao prvenstveno službenim carskim i kraljevskim protokolima. Svoja iskustva, saznanja i impresije s putovanja redovito je objavljivao u knjigama i člancima. S obzirom da je najviše plovio Sredozemljem nije neobično da je putovao i Jadranom.

Kako bi se dobio uvid u njegove radeve koji se odnose na hrvatsku obalu Jadranu potrebno je najprije dati nekoliko osnovnih činjenica o njegovom životu, obrazovanju i radovima. Stoga se u ovom radu najprije iznose kratke crtice iz života nadvojvode Ludwiga Salvatora, zatim pregled njegovih knjiga i članaka koji se odnose na hrvatski Jadran uz kratak opis turističkih prilika na hrvatskom Jadranu te se daje zaključak o njegovom doprinosu razvoju turizma na hrvatskom Jadranu.

KRATKE CRTICE O NADVOJVODI LUDWIGU SALVATORU V. HABSBURG

Bez obzira što je nadvojvoda Ludwig Salvator v. Habsburg bio član carske obitelji njegova putovanja, knjige kao i djelovanje u zadnja dva desetljeća 21. stoljeća poprimaju

¹ Krmpotić Ljudevit, *Jahtom duž hrvatske obale, nadvojvoda Ludwig Salvator v. Habsburg*, Hannover – Čakovec, 1998.

² Gušić Marijana, „Nošnja senjskih uskoka.“ *Senjski zbornik* 5, br. 1 (1973): 9-120. Duplančić Arsen, (1998). „Bilješke uz mapu ‘Splitska narodna nošnja‘, u: Splita grandeca. str. 57-64. Split, Etnografski muzej Split. Duplančić Arsen, „Kaštelanska narodna nošnja. Prikazi na starim grafikama i crtežima“, u Kaštelanska narodna nošnja, Split: Etnografski muzej Split, 1999.; Braica, Silvio, „Nastanak likovnih mapa i putopisa“, *Ethnologica Dalmatica*, Vol. 17, (2009): 117-133.

³ Bašić Đivo, „Otok Mljetu svjetlu (hidro)arheoloških nalaza i povijesti (pomorstva) na plovnom putu istočnojadranske obale (U povodu 50-godišnjice Nacionalnog parka Mljet).“ *Pomorski zbornik*, Vol. 46, br. 1 (2010): 139-196.

sve veći znanstveni interes istraživača različitih struka iz različitih država, osobito u Austriji i Češkoj gdje se objavljuju knjige i zbornici te organiziraju izložbe i znanstveni skupovi o njegovim aktivnostima.⁴ *Austrijski biografski leksikon [Österreichisches Biographisches Lexikon]* iz 1956. nadvojvodu karakterizira kao putopisca⁵, a brojne druge enciklopedije kao i Istarska enciklopedija karakteriziraju ga kao znanstvenika i istraživača⁶.

Iako se Ludwig Salvator mogao prepustiti lagodnom životu odabrao je puno slobodniju stranu života. Zbog svoje ogromne energije, obrazovanja, nemirnog duha, strasti za stalnim putovanjima kao i objavljenim brojnim knjigama, privlačio je pozornost. Zato su brojni Austro-Ugarski časopisi često izvještavali o njegovim aktivnostima, objavljenim knjigama i člancima. Njegovo ime najčešće je navedeno u *Priopćenja carskog i kraljevskog geografskog društva* [Mittheilungen der kaiserlich-königlichen Geographischen Gesellschaft]. Njegova putovanja i knjige često su predmet objava turističkih časopisa kao što su *Der Fremdenverkehr, Moderne illustrierte Zeitung für Reise und Sport, (Salzburger) Fremden-Zeitung, Dillinger's Reisezeitung, Sport und Salon, Neues Fremden-Blatt, Cur- und Bade-Zeitung, Hygiea, Fremden-Blatt* i dr. Stoga nije neobično da su o aktivnostima Ludwiga Salvatora pisali i časopisi koji su objavljivani na našim prostorima. Tako je o njemu pisao Fangor u časopisu *Brioni Insel Zeitung* 1912.⁷ te *Agramer Zeitung* i Hrvatski planinar.⁸

Ludwig Salvator rođen je u Firenci 4. kolovoza 1847. kao treći sin velikog vojvode Leopolda II. Pripada toskanskoj grani dinastije Habsburg-Lothringen. Umro je u Češkoj u dvoru Brandýs na Labi 12. listopada 1915. Studirao je filozofiju, pravo, prirodne znanosti i umjetnost u Pragu. Kao član carske i kraljevske obitelji stekao je čin brigadira i bio je počasni vlasnik [Obst.Inhaber] 58. pješačke pukovnije u Stanislau (danasa Ukrajina). Međutim, kod njega je prevladao interes za more i putovanja. Svoja prva putovanja morem ostvario je za vrijeme boravka u Veneciji kada je plovio do Trsta i Istre. Vremenom putovanja su postajala sve dulja te su ga vodila sve do Helgolanda (Njemačka), Norveške, Švedske, Danske, Engleske, ali i Španjolske, Gibraltara, Tunisa i dr. Plovio je više desetljeća na svojim jahtama parobrodima Nixe I i Nixe II, najčešće s pratnjom od oko 20 osoba. Obiteljsko imanje na Mallorci često mu je bila baza za duža putovanja.

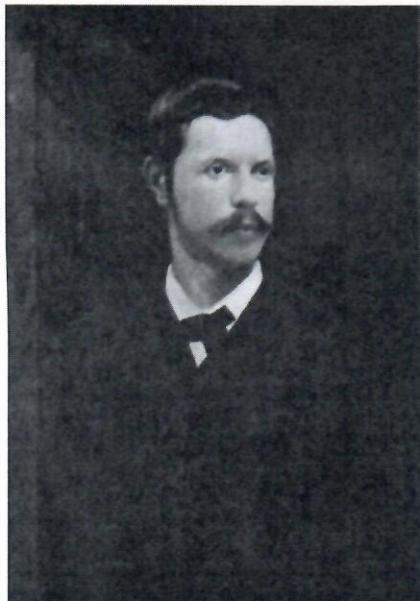
⁴ Ludwig Salvator umro je u Češkoj gdje se nalazi njegov arhiv. Eva Gregorovičová autorica je više knjiga o Ludwigu Salvatoru jer obrađuje njegovu arhiv. Vidi: <http://www.ludviksalvator.cz/> U Austriji osnovano je društvo Ludwig Salvator koje organizira znanstvene skupove o njegovom doprinosu znanosti i umjetnosti. Vidi: <http://www.ludwig-salvator.com/basis.htm>

⁵ *Österreichisches Biographisches Lexikon, 1815-1950*, Ludwig Salvator, Bd. 5 (Lfg. 24, 1971), str. 350 f.

⁶ Istarska enciklopedija, Ludwig Salvator, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1590>

⁷ Fangor, S.O. „Sommerträumereien am Meereseufer. Ein neues Buch von k. u. k. Hoheit Erzherzog Ludwig Salvator“. *Brioni Insel Zeitung*, 1912., Vol. 3, br. 7- str- 2-3.

⁸ Hrvatski planinar u prvoj godini izlaženja 1898. navodi da je Ludwig Salvator još 1871. „prodičio“, tj. skrenuo pozornost na područje Bakra i Kraljevice s kartama i tablicama. Vidi: Prejasni nadvojvoda Ljudevit Salvator, Hrvatski planinar, Vol.1., 1898., br. 6, str. 95-96.

Slika 1. Ludwig Salvator

Ludwig Salvator izdao je više od 50 knjiga od kojih su većina putopisi u kojima je iznosio iskustva, vlastita saznanja i dojmove o određenom prostoru, a nije neobično da je podržavao projekte za unapređenje ili poboljšanje stanja. Bio je počasni član šest akademija znanosti i tridesetak znanstvenih ustanova te pokrovitelj znanstvenih i umjetničkih projekata, a bio je i član geografskih i turističkih društava.

Slika 2. Parna jahta Nixe II na kojoj je plovio Ludwig Salvator

LUDWIG SALVATOR I HRVATSKI JADRAN

U vrijeme kada je rođen Ludwig Salvator, turizam je kao nova društvena pojava sve više postajao mjerilo društvenog i ekonomskog napretka neke zemlje. Turizam, već dobro razvijen u srednjoj Europi, postupno se širio prema njenom jugoistoku pa tako i istočnoj obali Jadrana. Za razvoj turizma na istočnoj obali Jadrana bilo je nekoliko ključnih čimbenika, a to su stabiliziranje vojno-političkih kao i društveno-gospodarskih prilika, razvoj specifičnih grana medicine, povoljna klima te atraktivni prostori (bogato kulturno i prirodno nasljeđe). Također, među važnijim čimbenicima bili su puštanje u promet željezničke pruge Trst - Beč 1857. te Budimpešta - Rijeka 1873. kao i povezivanje Dalmacije morskim putem sa srednjom Europom 1838., tj. uspostavljena je redovita parobrodarska linija Trst – Kotor austrijskog Lloyda.⁹ Istočna obala Jadrana bila je „poluzaboravljena zemlja“¹⁰ te su različite informacije o tom prostoru dužine cca 1.000,00 km bile prijeko potrebne. A za privlačenje investitora i turista nedostajali su različiti podaci od socioloških, kulturnih do geografsko-prirodnih i prostornih.

Baš u to vrijeme, tj. u vrijeme stvaranja preduvjeta razvoju turizma, Ludwig Salvator plovio je istočnom obalom Jadrana 1869. U Opatiji je boravio 1885. kada još nije bila proglašena lječilištem.¹¹

Zanimljiva je njegova aktivnost u Puli u glavnoj ratnoj luci i arsenalu Austro-Ugarske ratne mornarice kada je 1. kolovoza 1891. osnovan Jaht klub pod nazivom K. u. k. Yacht Geschwader. Pokrovitelj mu je bio osobno car Franjo Josip I., što znači da se na brodovima vijorila vojna zastava, ali pod uvjetom da se u vrijeme rata stave pod zapovjedništvo ratne mornarice.¹² Krajnji cilj kluba bio je poticanje zanimanja i promicanja Austro-Ugarske mornarice te razvjeta znanstvenih istraživanja. Bio je to elitni klub¹³ na čijem je čelu bio nadvojvoda Franz Ferdinand kao komodor. Među članovima su se nalazili pojedinci iz kraljevskih i čuvenih plemičkih obitelji nadvojvode, prinčevi, grofovi pa admirali ratne mornarice, visoki državni službenici, gospodarstvenici i posjednici. Utemeljitelji su bili osmorica nadvojvoda iz Austro-Ugarske i deset iz kraljevskih i carskih kuća europskih zemalja. Neki od njih su

⁹ Parobrodска veza uspostavljena je najprije jedan puta na mjesec u zimskim mjesecima, dva puta u ljetnim mjesecima, kasnije i češće, a od 1863. tri puta na tjedan.

¹⁰ Schiff Theodor, *Aus Halbvergessenem Lande: Culturbilder aus Dalmatien*. Wien, 1875.

¹¹ Opatija je proglašena lječilištem 1889., Crikvenica 1906.

¹² Piplović Stanko, „C. i k. jaht klub u Puli u vrijeme austrijske uprave“, *DG Jahrbuch / Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice*, Vol. 17, 2010. str. 257-276.

¹³ Klub je imao statut sačinjen u Puli 1896. godine, a potvrđen od državne uprave u Trstu. Njime su regulirani ciljevi, organizacija, primanje, obvezne prava članova i druga pitanja. Osnovni mu je cilj razvijanje sportskih aktivnosti jedrilicama i jahtama na parni pogon te izobrazba pomoraca, oživljavanje „ljubavi“ za morem, unapređenje brodogradnje te podupiranje znanosti. Odobrio ga je namjesnik Rinaldini 1896. godine. Postojale su i agencije u Puli, Londonu, Opatiji, Rijeci, Malom Lošinju, Zadru, Meljinama, Gružu, Splitu, Šibeniku, Nici, Kielu i Tangeru. Vidi: Piplović Stanko – Ibid.

zabilježeni kao vlasnici brodova, dok su se ostali vjerojatno koristili državna plovila. Kao osnivač i član Jaht kluba bio je Ludwig Salvator sa svojom parnom jahtom Nixe, deplasmana od 181 tone kojoj je matična luka bila u Trstu. Jaht klub organizirao je brojne regate koje su privlačile turiste, a u njima su sudjelovale i jahte iz drugih klubova, kao Adria - Cluba iz Opatije, Stephanie Yacht Cluba s Balatona, Yacht cluba iz Malog Lošinja i Union Yacht Cluba iz Portschacha. Najpoznatija je bila brijunska Velika regata, Gross Regatten. Jahte su kretale iz lučice pred hotelom Neptun na otoku Veli Brijun, gdje se okupljao društveni vrh cijele carevine. Po burinu ili maestralu jedrilo se do svjetionika Porer i natrag. Godine 1913. u Jaht klubu u Puli bilo je ukupno 73 plovila raznih veličina, tipova i pogona. Najveći njihov broj imao je matičnu luku u tom gradu, zatim u Trstu.

Iako strastveni moreplovac neobičan je naslov knjige Ludwiga Salvatora koja se bavi nošnjama hrvatskog Jadrana. Knjiga *Die Serben an der Adria 1870.-1878.* objavljena je u obliku grafičke mape s opisima i danas predstavlja važan izvor za izučavanje narodne nošnje lokalnog stanovništva istočne obale Jadrana. Zanimljiva je povijest nastanka navedene grafičke mape koja je izlazila u nastavcima. Prema pozivu na pretplatu 1870. djelo je trebalo imati 100 crteža (tabli) i popratni tekst. Autor djela nije naveden već samo umjetnici koji su pod nadzorom Ludwiga Salvatora izrađivali slike / crteže. To su bili Emil Lauffer, Guido Manes i Petr Maixner. Do 1878. godine objavljeno je devet sveščića s ukupno 45 tabli bez teksta te je nakon toga tiskanje prekinuto. Te se table nanovo javljaju 1904. godine, uz druge 42 table, uvodni tekst i kratke opise, u knjizi nadvojvode Ludwiga Salvatora *Das was verschwindet. Trachten aus den Bergen und Inseln der Adria* [Ono što nestaje. Kostimi s planina i jadranskih otoka].¹⁴

Mape koje su objavljene od 1870. do 1878. sastoje se od 45 koloriranih litografija nastalih na skicama od akvarela Ludwiga Salvatora. Mape sadrži prikaz nošnji od Rijeke do Albanije, koje dosljedno prikazuju portrete i imaju dvostruku svrhu. Mape s 45 akvarela nošnji odnosi se na Senj, Karlobag, Pag, Zadar, Benkovac, Šibenik, Kaštela, Split, Vrliku, Sinj, Metković, Doljane, Gabelu, Imotski, Orebić, Dubrovnik i Kotor. Osim tradicionalnih nošnji i opisa većina njih u pozadini prikazuju pejzažni karakter dotičnih regija.

Dio navedene mape iz prve naklade otkupio je splitski arhitekt Kamilo Tončić za Etnografski muzej u Splitu te 1938. od njih priredio novu mapu "Narodne nošnje s jadranskog primorja i zagorja", bez popratnog teksta. Pritom je na svaku tablu dotiskan redni broj i hrvatski naslov te je svaki svezak ukoričio. Podvig je to koji je postao jedan od monumenata hrvatske etnografske baštine. Pisanih tragova o nastajanju rečene mape ima podosta, a ponajviše kod problema carinjenja.¹⁵

¹⁴ Duplančić, 1998. Ibid, Duplančić, 1999. Ibid, Braica, 2009. Ibid.

¹⁵ Braica, 2009. Ibid.

Slijedeća knjiga Ludwiga Salvatora koja se odnosi na sjeverni dio istočne obale Jadrana je *Der Golf von Buccari - Porto Re* [Bakarski zaljev – Kraljevica]. Knjiga je objavljena 1871. u Pragu. Napisana je na 118 stranica, a sadrži 22 ilustracije, 31 tablicu, 14 malih planova, četiri karte i jedan veliki plan. Boravio je dva mjeseca 1870. u Bakarskom zaljevu i Kraljevici. Osim crteža krajolika u tekstu prikazuje zatečenu kulturnu baštinu kuća u Bakru, Bakarcu i Kraljevici. Također daje i prikaz dvorca Frankopan te opisuje što je video i doživio. Knjiga započinje s koloriranim prikazom Bakarskog zaljeva s pogledom s najviše točke prema Cresu.

Ludwig Salvator nakon boravka u Opatiji 1885. objavio je u Beču 1886. *LOSE Blätter aus Abbazia*. Prvo izdanje, ilustrirano je s 32 grafike / crteža prema autorovim crtežima perom. U Opatiji boravio je u vili Minach.¹⁶ Knjiga sadrži više zasebnih zapažanja o Opatiji. Tako je zapisao kako je niska slanost opatijskog mora, a to se njegovo zapažanje, kao i mnoga druga, pokazalo amaterski krivom procjenom, jer se u kasnijim vodičima navodi upravo obrnuto - visoki salinitet. Komentirao je kako Opatija nema kvalitetno pristanište za brodove na obali te su brodovi s turistima najprije trebali pristajali uz udaljenu plutaču, a onda bi se neorganiziranim barkariolama prevozili do obale.¹⁷ Također se osvrnuo na kestene u Opatiji i njenoj okolici, koji se danas koriste u turističkoj promociji. Zanimljivo je da je za česte glavobolje i promjene raspoložena stanovnika Opatije uzrok našao u lovoru, jer brojni lovori šumarnici niču na svakom kutku. Miris lovorođog lišća, intenzivan poput parfema kojim su se u to vrijeme špricale bećke dame, snažno je djelovao na stanje svijesti domaćeg stanovništva koje je prema brojnim svjedočenjima bilo mrzovoljno te bi stalno prigovaralo - njurgalo. Zbog njegovih opisa i crteža Opatije i njene okolice možemo si predočiti dijelove Opatije 1885.

U Pragu je 1897. objavljena nova knjiga Canosa [Trsteno]. Knjiga sadrži 36 stranica i opremljena je s deset crteža izrađenih na drvu. U knjizi se na izuzetno romantičan način i lijepim ilustracijama sagledava Cannosa [Trsteno] kod Dubrovnika. Velika pozornost u knjizi dana je botaničkom vrtu grofa Gozzea koji u ljetnim vrućinama pruža hlad.

Početkom 20. stoljeća Ludwig Salvator ponovno se vraća narodnim nošnjama te u Leipzigu 1904. objavljuje *Das was verschwindet Trachten aus den Bergen und Inseln der Adria*.

Dvije godine kasnije u Pragu 1906. objavljuje knjigu *Über den Durchstich der Landenge von Stagno* iz koje je vidljivo njegovo viđenje gospodarskog razvitka Stona i Pelješca. Knjiga sadrži 87 stranica s pet grafika (tafeln) te četiri presavijena projekta.

¹⁶ Muzur Amir „Žalosna priča o starom bogatašu, 1. dio.“ On line: <https://poduckun.net/volosko-zalosna-prica-o-starom-bogatasu-1dio/>

¹⁷ MUZUR, Amir (2011) Skica za priču o opatijskom mulu <https://poduckun.net/skica-za-pricu-o-opatijskom-mulu/>

Poluotok Pelješac (tal. Sabbioncello) na jugu Hrvatske je nakon Istre drugi poluotok po veličini i s kopnom je povezan vrlo uskom prevlakom u blizini Stona (tal. Stagno). Ludwig Salvator daje prijedloge prokapanja poluotoka na način da postane otok.

Pet godina prije smrti u Pragu 1910. objavio je knjigu *Der Kanal von Calamotta* [Koločepski kanal]. Knjiga se sastoји od 44 stranice s 12 fototipiziranih ploča prema fotografijama Antonija Vivesa. U knjizi opisuje obalno i otočno područje između poluotoka Pelješca i Lapada te elafitske otoke Šipan, Lopud i Koločep.

ČASOPIS ADRIA

Pokretač i urednik časopisa *Adria* Josef Stradner,¹⁸ imao je interes da za njega piše član carske obitelji Ludwig Salvator v. Habsburg, ali istovremeno je želio objavljivati radeve iskusnog, pasioniranog, putnika „mornara“ i obrazovanog istraživača koji je na problem prostora mogao ukazati s više aspekata.

Slika 3. Tekst Ludwiga Salvatora o samostanu na Badiji blizu Korčule, iz 1910.

¹⁸ Kranjčević Jasenka, „Josef Stradner - promicatelj turizma na hrvatskom Jadranu (Josef Stradner - Förderer des Tourismus an der kroatischen Adria)“, *DG Jahrbuch / Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice*, Vol. 22, (2015); 237-247.

U navedenom ilustriranom mjesecnom časopisu koji se bavio pitanjima narodne umjetnosti, gospodarstva i turizma jadranskih zemalja Austro-Ugarske, u razdoblju od 1909. do 1913. objavljeno je deset članaka Ludwiga Salvatora. Svi njegovi članci odnose se na prostor današnje hrvatske obale, a neki članci objavljeni su u nastavcima.

Osim što je predlagao razvoj Makarske kao morskog kupališta (Ludwig, 1909.), bavio se i problemom razvoja i uređenja morskih kupališta u južnoj Dalmaciji, kao i budućnosti Dalmacije. Bario se i očuvanjem i prezentacijom kulturne baštine otoka Badije (blizu Korčule). Članak o Badiji popraćen je s pet atraktivnih fotografija samog samostana kao i samostana s mora koje je izradio Antonio Vives. Ludwig Salvator također je ukazivao na potencijale koločepskog kanala. Kao pravi zaljubljenik flore i faune Sredozemlja, Ludwig Salvator je predlagao pokretanje postupka proglašenja otoka Mljeta Parkom prirode.

Stoga se ovdje daje popis objavljenih članaka Ludwiga Salvatora u časopisu Adria:

1. Salvator Ludwig, „Makarska als Seebad“, *Adria, Illustrierte Monatsschrift für Landes- u. Volkskunde, Volleswirtschaft, Touristik und Fremdenverkehr der adriatischen Küstenländer*. Vol. 1., (1909), br. 7 str. 1.
2. Salvator Ludwig „Seebader im sudlichen Dalmatien“, *Adria, Illustrierte Monatsschrift für Landes- u. Volkskunde, Volleswirtschaft, Touristik und Fremdenverkehr der adriatischen Küstenländer*. Vol. 2., (1910), br. 8 str. 277-279.
3. Salvator Ludwig, „Kloster Badia bei Curzola“, *Adria, Illustrierte Monatsschrift für Landes- u. Volkskunde, Volleswirtschaft, Touristik und Fremdenverkehr der adriatischen Küstenländer*, Vol. 2., (1910), br. 10., str. 357-361.
4. Salvator Ludwig, „Der Kanal von Calamotta I“, *Adria, Illustrierte Monatsschrift für Landes- u. Volkskunde, Volleswirtschaft, Touristik und Fremdenverkehr der adriatischen Küstenländer*, Vol 3., (1911) br. 2., str 41-49.
5. Salvator Ludwig, „Auf dem neuen Wege zur Adria“, *Adria, Illustrierte Monatsschrift für Landes- u. Volkskunde, Volleswirtschaft, Touristik und Fremdenverkehr der adriatischen Küstenländer*, Vol 3., (1911), br. 2, str. 49-57
6. Salvator Ludwig, „Der Kanal von Calamotta II“, *Adria, Illustrierte Monatsschrift für Landes- u. Volkskunde, Volleswirtschaft, Touristik und Fremdenverkehr der adriatischen Küstenländer*, Vol 3., (1911), br. 3. str. 81-91.
7. Salvator Ludwig, „Ein Naturshutzzpark auf Meleda“, *Adria, Illustrierte Monatsschrift für Landes- u. Volkskunde, Volleswirtschaft, Touristik und Fremdenverkehr der adriatischen Küstenländer*, Vol 3., (1911), br. 3., str. 93-101.
8. Salvator Ludwig, „Der Kanal von Calamotta“, *Adria, Illustrierte Monatsschrift für Landes- u. Volkskunde, Volleswirtschaft, Touristik und Fremdenverkehr der adriatischen Küstenländer*, Vol 3., (1911), br. 4. str. 121-133

9. Salvator Ludwig, „Ein Naturschutzwirk auf Meleda“, *Adria, Illustrierte Monatsschrift für Landes- u. Volkskunde, Volleswirtschaft, Touristik und Fremdenverkehr der adriatischen Küstenländer*, Vol 3., (1911), br. 4., str. 133-135.
10. Salvator Ludwig, „Zum projekte des Naturschutzwirkes auf Meleda“, *Adria, Illustrierte Monatsschrift für Landes- u. Volkskunde, Volleswirtschaft, Touristik und Fremdenverkehr der adriatischen Küstenländer*, Vol 5. (1913), br. 12., str. 785.

NOVINE SMOTRA DALMATINSKA

1. Ludwig Salvator, „Pomorska kupatila u južnoj Dalmaciji“, *Smotra Dalmatinska*, 1910., Vol. 23, str. 1 od 13.7.1910.

KNJIGE

Radi dobivanja uvida o knjigama - putopisima Ludwiga Salvatora daje se popis knjiga o hrvatskom Jadranu

1. Ludwig Salvator, *Die Serben an der Adria 1870.-1878.* Heinrich Mercy, Prag, 1870.-1878.
2. Ludwig Salvator, *Der Golf von Buccari - Porto Re*, [Bakar i Kraljevica], Prag, H. Mercy, Prag, 1871.
3. Ludwig Salvator, *Lose Blätter aus Abbazia*, Wien, Eduard Hözel, Wien, 1886.
4. Ludwig Salvator, *Canosa [Trsteno]*, Heinrich Mercy, Prag, 1897.
5. Ludwig Salvator, *Das was verschwindet Trachten aus den Bergen und Inseln der Adria* [Ono što nestaje - Kostimi s planina i otoka Jadrana]. Leipzig, 1904
6. Ludwig Salvator, *Über den Durchstich der Landenge von Stagno* [Preko tjesnaca kroz prevlaku do Stona], Heinrich Mercy Sohn, Prag, 1906.
7. Ludwig Salvator, *Der Kanal von Calamotta*. [Koločepski kanal], Heinrich Mercy Sohn, Prag, 1910.

ZAKLJUČAK

Ludwig Salvator kao član obitelji Habsburg vodio je vrlo individualan život i često izvan granica Austro-Ugarske Monarhije. Bio je svjetski putnik, a istaknuo se osobito kao istraživač Mediterana pa tako i hrvatskog Jadrana.

Ludwig Salvator nije bio jedini član obitelji Habsburg koji je objavljivao putopise o hrvatskoj obali Jadrana. Tu su i putopisi princeze Stephanie¹⁹ o Lokrumu [Lacroma]

¹⁹ Princeza udova Stephanie (1864. – 1945.) Prvo izdanje objavljeno je 1892. godine na njemačkom jeziku, a pet godina kasnije na talijanskom.

objavljeni na njemačkom i talijanskom. Dubrovačkim područjem nadahnut je i Maksimilijan Habsburški²⁰, koji u lokrumskom miru pronalazi poticaj za pisanje poezije.²¹

Sagledavajući njegov cjelokupni život može se zaključiti da je veliki dio života posvetio istraživanjima Sredozemlja pa tako i hrvatskog Jadrana. Prilike su mu omogućile da bude svjetski putnik te se istaknuo kao putopisac Mediterana, a time i istočne obale Jadrana. Moglo bi se reći da je bio nomad moreplovac. Često je u svojim tekstovima iznosio subjektivne stavove ili neprovjerene činjenice. S carske pozicije a analizirajući stanovnike s obale često je davao sarkastične primjedbe.

Bez obzira na sve činjenice vidljivo je da je bio istraživač i kroničar Sredozemnog mora. Njegov interes bio je usredotočen na, u to vrijeme, slabije poznata i nedovoljno istražena prirodna područja i kulturna središta, kao što je između ostalog bio prostor hrvatskog Jadrana.

Kraj 19. i početak 20. stoljeća, tj. u vrijeme najintenzivnijeg razdoblja života Ludwiga Salvatora, turizam je na hrvatskom Jadranu nezaustavljivo prodirao, najprije na sjevernom a zatim sve više prema jugu. S obzirom na sve veći broj turista i istraživača, nedostajala je literatura za one koji su imali širi interes za našu obalu od poznавanja kulturne i prirodne baštine. A svaka informacija koja se mogla pročitati bila je vrijedna.

Stoga je nadvojvoda Ludwig Salvator svojim objavama (knjigama, putopisima, člancima) pridonio boljem poznавању hrvatske obale, a time i razvoju turizma.

Svoja saznanja o prostorima redovito je objavljivao te je bio počasni član šest akademija znanosti i tridesetak znanstvenih ustanova, kao i pokrovitelj znanstvenih i umjetničkih projekata. Objavio je više od 50 djela. Bio je suosnivač i član k. u. k. Yachtgeschwader, odnosno nautičkog kluba sa sjedištem u Puli, a zalagao se da se Mljet proglaši zaštićenim parkom prirode (1913).

Znanstvene ambicije nadvojvode Ludwiga Salvatora prepoznate su nakon više od jednog stoljeća od njegove smrti. U Beču djeluje društvo Ludwig Salvatore (pod vodstvom odvjetnika Dr. Wolfgang Löhner) koji se bavi rasvjjetljavanjem njegova stvaralaštva te je objavilo nekoliko knjiga o nadvojvodi.

²⁰ Otok Lokrum bio je u vlasništvu obitelji Habsburg od 1859. Maksimilijan von Habsburg uredio je otok te ljetnikovac na ostacima porušenog samostana. Nakon smrti Maksimilijana (1867.) vlasnici otoka često su se mijenjali. Nakon posjeta cara i kralja Franje Josipa I. 1875. otok kupuje kraljević Rudolf od privatnih vlasnika. Prema podacima iz dubrovačkog *Slavinca* 1.10.1878. godine otok kupuje Gjorgje grof Vojnović, predsjednik sabora za kraljevića Rudolfa, a Anton Perko, njegov tajnik, u siječnju 1879. godine postaje upravitelj otoka Lokruma i ondje provodi nekoliko mjeseci. Poslije tragičnog kraja princa Rudolfa u Mayerlingu ponovno se mijenjaju vlasnici otoka.

²¹ Žaja Vrbica, Sanja, „Putopis Lacroma krunske princeze udove Stephanie i dvorskog marinista Antona Perka“. *Ars Adriatica*, 2016, (6). 219-230.

Njegove knjige zahvaćaju niz znanstvenih disciplina kao što su npr. paleontologija, geologija, klimatologija, zoologija i botanika, povijest i arheologija, etnografija i lingvistika. Također zahvaćaju gospodarstvo, trgovinu, stanovništvo, zdravstvo, obrazovanje, religiju, autoritete i sredstva komunikacije. Također iznosi prijedloge projekata za budućnost.

S obzirom da je putopis najstariji oblik turističke promocije određenog prostora, a kako je objavio deset putopisa i više članaka o hrvatskom Jadranu, nesumnjivo da je pridonio razvoju hrvatskog turizma. Njegovi radovi između ostalog ukazuju na značaj mediteranske regije kao svjetske kulturne i turističke regije. Njegovo stvaralaštvo ukazuje na povezanost čovjeka i prirode, a recentni trendovi ukazuju kako su zaštita prirode i okoliša te održivo korištenje resursa ključne komponente dugoročnog postojanja čovječanstva. To je posebno vidljivo iz njegova pokretanja projekta da Mljet bude park prirode. Ta njegova ideja ostvarena je gotovo pola stoljeća kasnije (Nacionalni park Mljet proglašen je 1960.). Za takve ideje potrebno je slobodno promišljanje, poznavanje suvremenih trendova i kreativan um.

S obzirom da je studirao u Pragu, ne smije se zanemariti da su vrhunski izdavači Heinrich i Wilhelm Mercy pratili njegovo djelo od 1870. do 1916. (posthumno objavili rad o Majorki „Auslug- und Wachttürme Mallorca“). Njegova djela objavljivana su u više stotina ponekad sjajnih primjeraka, koje je nakladnik slao članovima carske obitelji i plemstvu, međunarodnim znanstvenicima i istraživačkim institucijama, knjižnicama i sveučilištima. Ne smije se zanemariti rad umjetnika koji su bili zaduženi za umjetničko opremanje djela kao što su Bedřich Havránek te Johann Šimáně i Johann Jass.

LITERATURA

Bašić Đivo, „Otok Mljet u svjetlu (hidro)arheoloških nalaza i povijesti (pomerstva) na plovnom putu istočnojadarske obale (U povodu 50-godišnjice Nacionalnog parka Mljet).“ *Pomorski zbornik*, Vol. 46, br. 1 (2010): 139-196.

Braica, Silvio, „Nastanak likovnih mapa i putopisa“, *Ethnologica Dalmatica*, Vol. 17, (2009): 117-133.
Duplančić Arsen, „Bilješke uz mapu ‘Splitska narodna nošnja‘“, u: *Spliška grandeca*. str. 57-64. Split, Etnografski muzej Split. 1988.

Duplančić Arsen, „Kaštelanska narodna nošnja. Prikazi na starim grafikama i crtežima“, u: *Kaštelanska narodna nošnja*, Split: Etnografski muzej Split, 1999.

Fangor S.O. „Sommerträumereien am Meeresufer. Ein neues Buch von k. u. k. Hoheit Erzherzog Ludwig Salvator“. *Broni Insel Zeitung*, 1912., Vol. 3, br. 7- str- 2-3

Gušić Marijana, „Nošnja senjskih uskoka.“ *Senjski zbornik* 5, br. 1 (1973): 9-120.

Istarska enciklopedija, Ludwig Salvator, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1590>

Kranjčević Jasenka, „Josef Stradner - promicatelj turizma na hrvatskom Jadranu (Josef Stradner - Förderer des Tourismus an der kroatischen Adria)“, *DG Jahrbuch / Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice*, Vol. 22, (2015); 237-247.

Krmpotić Ljudevit, *Jahtom duž hrvatske obale, nadvojvoda Ludwig Salvator u. Habsburg*, Hannover – Čakovec, 1998.

Ludwig Salvator, <http://www.ludviksalvator.cz>

Ludwig Salvator, „Pomorska kupatila u južnoj Dalmaciji“, *Smotra Dalmatinska*, 1910., Vol. 23, str. 1 od 13.7.1910.

Ludwig Salvator-Gesellschaft / Wien <http://www.ludwig-salvator.com/basis.htm>

Muzur Amir, „Skica za priču o opatijskom mulu“, on line Poduckun, <https://poduckun.net/skica-za-pricu-o-opatijskom-mulu/>

Muzur Amir, „Žalosna priča o starom bogatašu, 1. dio.“ On line: <https://poduckun.net/volosko-zalosna-prica-o-starom-bogatasu-1dio/>

Österreichisches Biographisches Lexikon, 1815-1950, Ludwig Salvator, Bd. 5 (Lfg. 24, 1971), str. 350f.

Piplović Stanko, „C. i k. jaht klub u Puli u vrijeme austrijske uprave“, *DG Jahrbuch / Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice*, Vol. 17, 2010. str. 257-276.

„Prejasni nadvojvoda Ljudevit Salvator“, *Hrvatski planinar*, Vol.1., 1898., br. 6, str. 95-96.

Schiff Theodor, *Aus Halbvergessenem Lande: Culturbilder aus Dalmatien*. Wien, 1875

Žaja Vrbica, Sanja, „Putopis Lacroma krumske princeze udove Stephanie i dvorskog marinista Antona Perka“. *Ars Adriatica*, Vol. 6. 2016: 219-230.

LUDWIG SALVATOR VON HABSBURG I NJEGOV DOPRINOS RAZVOJU TURIZMA NA HRVATSKOM JADRANU

Sažetak

U radu se sagledava doprinos Ludwiga Salvatora von Habsburg (1847.-1915.), austrijskog nadvojvode, razvoju turizma na hrvatskom Jadranu. Iako je bio član carske obitelji, Ludwig Salvator bio je strastveni putnik, istraživač te autor brojnih putopisnih knjiga, od kojih se neke odnose na hrvatsku obalu Jadrana. Osim knjiga objavljivao je i novinske članke u časopisima i novinama kao što je *Adria* i *Smotra Dalmatinska*.

Sagledavajući njegov cjelokupni život može se zaključiti da je veliki dio života posvetio istraživanjima Sredozemnog mora pa tako i hrvatskog Jadranu. Obiteljske prilike omogućile su mu da bude svjetski putnik te se između ostalog istaknuo kao istraživač i pisac istočne obale Jadrana. Moglo bi se reći da je bio nomad moreplovac. Često je u svojim tekstovima iznosio subjektivne stavove i činjenice koje nije previše provjeravao. Tako je za neobrazovane stanovnike obale često davao sarkastične primjedbe.

Bez obzira na sve činjenice vidljivo je da je bio istraživač i kroničar hrvatskog dijela Jadranu. Iako je bio svjetski putnik, njegov interes bio je usredotočen na, u to vrijeme, slabije poznata i nedovoljno istražena prirodna područja i kulturna središta, kao što je između ostalog bio prostor hrvatskog Jadranu.

S obzirom da je putopis najstariji oblik turističke promocije određenog prostora, a kako je objavio više putopisa i članaka o hrvatskom Jadranu, nesumnjivo da je pridonio razvoju hrvatskog turizma. Njegovi radovi između ostalog ukazuju na značaj mediteranske regije kao svjetske kulturne i turističke regije. Njegovo stvaralaštvo ukazuje na povezanost čovjeka i prirode, a recentni trendovi ukazuju kako su zaštita prirode i okoliša te održivo korištenje resursa ključne komponente dugoročnog postojanja čovječanstva. To je posebno vidljivo iz njegova pokretanja projekta da Mljet bude park prirode.

Kroz kritičku analizu njegovih putopisa te novinskih članaka o hrvatskom Jadranu, koji su objavljeni u časopisima *Adria* (1909.-1913.) i *Smotra Dalmatinska* (1910.), u radu se zaključuje da je Ludwig Salvator svojim stvaralaštвom i djelovanjem pridonio promociji hrvatskog Jadranu, a time i razvoju turizma.

LUDWIG SALVATOR VON HABSBURG UND SEIN BEITRAG ZUR ENTWICKLUNG DES TOURISMUS AN DER KROATISCHEN ADRIA

Zusammenfassung

In der Arbeit wird der Beitrag von Ludwig Salvator von Habsburg (1847-1915), des österreichischen Erzherzogs, zur Entwicklung des Tourismus an der kroatischen Adria überblickt. Obwohl Mitglied der kaiserlichen Familie, war Ludwig Salvator leidenschaftlicher Reisender, Forscher und Autor zahlreicher Reiseberichte, von denen sich einige auf die kroatische Adriaküste beziehen. Außer den Büchern veröffentlichte er auch Zeitungsartikel in Zeitschriften und Zeitungen wie *Adria* und *Smotra Dalmatinska*.

Sein ganzes Leben überblickend kann man schlussfolgern, dass er einen Großteil seines Lebens Erforschungen des Mittelmeeres, so auch der kroatischen Adria, widmete. Die Familienverhältnisse ermöglichten ihm, Weltreisender zu sein und er hob sich, unter anderem, als Forscher der Ostküste der Adria und Schriftsteller hervor. Man könnte ihn als Nomadeseemann bezeichnen. Oft trug er in seinen Texten seine subjektiven Stellungnahmen und Tatsachen, die er nicht überaus genau prüfte, vor. So machte er über die ungebildete Küstenbevölkerung oft sarkastische Bemerkungen.

Ungeachtet aller Tatsachen ist ersichtlich, dass er Forscher und Chroniker des kroatischen Teiles der Adria war. Obwohl Weltreisender, war sein Interesse auf die, in jener Zeit, weniger bekannte und ungenügend erforschte Naturgebiete und Kulturzentren so auch, unter anderem, der Raum der kroatischen Adria gerichtet.

Berücksichtigend, dass Reiseberichte die älteste Form der touristischen Promotion eines bestimmten Raumes sind und da er mehrere Reiseberichte und Artikel über die kroatische Adria veröffentlichte, trug er unzweifelhaft der Entwicklung des kroatischen Tourismus bei. Seine Arbeiten weisen, unter anderem, auf die Bedeutung des mediterranen Gebietes als Weltkultur- und -touristengebiet hin. Sein Werk weist auf die Verbundenheit von Mensch und Natur hin und die zeitgenössische Trends weisen darauf hin, dass der Natur- und Umweltschutz sowie nachhaltiges benutzen der Ressourcen Schlusskomponenten der langfristigen Existenz der Menschheit sind. Das ist insbesondere aus seiner Anregung des Projektes, dass Mljet zum Naturpark ernannt wird, ersichtlich.

Durch kritische Analyse seiner Reiseberichte sowie der Zeitungsartikel über die kroatische Adria, welche in den Zeitschriften *Adria* (1909-1913) und *Smotra Dalmatinska* (1910) veröffentlicht wurden, wird in der Arbeit beschlossen, dass Ludwig Salvator mit seinem Schaffen und Wirken der Promotion der kroatischen Adria und dadurch auch der Entwicklung des Tourismus einen Beitrag leistete.